

Razvoj mišljenja v odraslosti

MAJA ZUPANČIČ

POVZETEK

V prispevku obravnavamo nekatere kvalitativne spremembe v razvoju mišljenja v obdobju odraslosti. Razvojno psihološke raziskave so namreč v zadnjih desetih letih ovrgle splošno prepričanje, da kvalitativnega napredovanja v mišljenju po obdobju pozne adolescence ni več. Razlage narave razvoja mišljenja, ki sledi formalno logičnim operacijam, so temeljito spremenile pojmovanja zrelih oblik mišljenja med razvojnimi psihologi. Zato v tekstu prikazujemo štiri izmed najodmevnejših teorij razvoja mišljenja v odraslosti in nekatere rezultate empiričnih študij po svetu in v Sloveniji.

ABSTRACT

MENTAL DEVELOPMENT IN ADULTHOOD

The paper deals with some changes of quality in mental development in adulthood. Psychology development researches in the last ten years have disposed of the general conviction that there is no mental development in terms of quality after the late adolescence period. Explanations on the nature of mind which follow formal logical operations have thoroughly changed the understanding of the forms of adult thinking among developmental psychologists. In view of this, we present four of the most relevant theories regarding the development of the mind in adulthood, as well as some results of the empirical studies carried out throughout the world and in Slovenia.

UVOD

Predstavniki tradicionalne razvojne psihologije so v veliki večini preučevali le razvoj otrok in mladostnikov, saj so menili, da se pomembne spremembe v človekovem psihičnem razvoju odvijajo le v teh dveh obdobjih. Pri tem redke izjeme predstavljata teoriji E. Eriksona in C. G. Junga. V sedemdesetih letih se je pozornost razvojnih psihologov preusmerila na psihično funkcioniranje starejših odraslih in na procese staranja. Današnja razvojna psihologija pa močno poudarja pomen človekovega razvoja v celotnem obdobju odraslosti, ki jo v grobem delimo na zgodnjo (kronološko od približno 18.- 22. leta do približno 35.-45. leta), srednjo (od približno 35.-45. leta do približno 60.-70. leta) in pozno odraslost (od približno 60.-70. leta do smrti) (Santrock, 1992).

Donedavno je med razvojnimi psihologi veljalo tudi splošno prepričanje, da razvoj mišljenja doseže svoj vrhunec v obdobju adolescence s pojavom sposobnosti abstraktnega sklepanja, ali v Piagetovem jeziku, s pojavom formalno logičnih operacij. Danes večina razvojno psiholoških teorij zagovarja in s svojimi empiričnimi raziskavami potrjuje mnenje, da zrelo mišljenje vsebuje nekoliko drugačne oblike kognicije kot v adolescenci ter da integrira tudi druga področja psihičnega razvoja, ki so temeljna v življenju odraslega človeka. Mišljenje odraslega je bolj kompleksno, fleksibilno, kontekstualno in integrira objektivno (racionalne ali logične elemente) ter subjektivno (konkretno elemente ali elemente, ki temeljijo na osebnih izkušnjah). Misel je prilagojena za reševanje vsakodnevnih življenjskih problemov, sposobna je operirati z nekonsistentnostmi, kontradikcijami, nepopolnostmi in kompromisi. Sloni na subjektivnosti in intuiciji, kot tudi na čisti logiki, značilni za formalne operacije. Zaradi tega to obliko mišljenja imenujemo postformalno mišljenje.

Novejše teorije, ki preučujejo postformalne operacije, izhajajo iz kritike Piagetovega dela. V prikazu se bomo omejili na delo W. Perryja, G. Labouvie-Viefove, D. Kramerjeve, R. Oerterja, P. Baltesa, C. Dixonove in F. Dittmann-Kohlijeve. J. Piaget pojav formalno logičnih operacij pojmuje kot kulminacijsko točko v kognitivnem razvoju. Nadaljnega razvoja organizacijskih oblik mišljenja prek te stopnje po njegovem mnenju ni. Priznava sicer, da prihaja v zgodnji odraslosti do nekaterih kvantitativnih premikov v smislu večje kompetentnosti formalno logičnih operacij in adekvatnejše uporabe te oblike mišljenja na različnih področjih posameznikovega delovanja. Vendar pa se je izkazalo, da le približno polovica mladostnikov in mladih odraslih konsistentno rešuje formalno logične probleme na različnih vsebinskih področjih. Sprva formalno logičnega mišljenja niso zasledili tudi med prebivalci različnih tradicionalnih kultur, vendar so se rezultati spremenili, ko so raziskovalci uporabili naloge, prilagojene njihovemu načinu življenja. Zaradi takih empiričnih ugotovitev je Piaget kasneje omilil svojo prvotno pozicijo (1972). Pravi, da razvoj formalno logičnih operacij pospešuje formalna izobrazba, posamezniki lahko kažejo formalno logični način mišljenja le na tistih področjih svojega delovanja, ki so jim znani, sorodni, ali na tistih, kjer imajo veliko izkušenj.

Naslednji očitek J. Piagetu, njegovim sodelavcem in somišljenikom je ta, da je sposobnosti formalno logičnega mišljenja meril prek odgovorov posameznikov na naloge fizikalnega tipa. Če namreč merimo posameznikovo kompetentnost reševanja fizikalnih nalog (npr. nihanje, mešanje barv, ravnotežje), definiramo kognicijo v smislu matematičnega in znanstvenega mišljenja. Piagetova perspektiva je očitno preozka, saj oblikuje zrelo kognicijo kot deduktivno, silogistično sklepanje, "uvaja pogled na posameznika kot živečega v svetu brez časa in v svetu abstraktnih pravil" (C. Gilligan, 1987). S podrejanjem konkretnih posebnosti abstraktnim pravilom skuša posameznik

oblikovati notranje konsistentno teorijo o sebi in svetu, vendar pa se tako le izogiba pojmovni in afektivni negotovosti (C. Gilligan, G. Labouvie-Vief, 1982). Bistvena značilnost formalno logičnih operacij je doseganje maksimalne distance med mislecem in mislijo, kar sicer predstavlja prednost pri reševanju določenih tipov problemov (matematičnih, fizikalnih, hipotetičnih in nasploh teoretskih), saj misel tako pridobi na analitični moči in objektivnosti, vendar za ceno izolacije od realnega socialnega sveta in od misleca samega. Piagetova definicija kognitivne zrelosti sicer predstavlja pomemben prispevek k razumevanju razvoja mišljenja, vendar bi radi poudarili, da formalno sklepanje ni edini ali najbolj prominentni vidik zrelega mišljenja. Zrelo funkcioniranje v realnem socialnem kontekstu namreč zahteva integracijo absolutne in optimistične narave formalne logike s pragmatičnimi omejitvami (Labouvie-Vief, 1982, 1986).

Predlagane postformalne operacije nekateri avtorji pojmujejo kot hierarhično višje stopnje, ki logično integrirajo nižje stopnje ali pa k razlagi razvoja mišljenja pristopajo nehierarhično. Vendar tudi zagovorniki tega pristopa govorijo o kvalitativnih spremembah, ki naj bi se pojavile šele v obdobju zgodnje odraslosti. Kvalitativni premik naj bi se kazal v obliki porasta pragmatične inteligentnosti in modrosti. Hierarhični pristop in opredelitve postformalnih nivojev mišljenja izvirajo iz Pepperjeve (1942) sheme filozofskih pogledov na svet. Posamezne teorije hierarhičnega sklopa priznavajo in dokazujejo obstoj absolutnega mišljenja (znotraj tega najdemo formalno logične operacije), ki ustreza analitičnemu pogledu na svet (Perry, 1970, Kramer, 1987), relativističnega mišljenja, znotraj katerega avtorji govorijo o več fazah (Perry, 1970, Broughton, Basseches, Kitchener, 1986) in ustreza relativističnemu pogledu na svet ter dialektičnega mišljenja, ki ga avtorji delijo v faze (Kramer, 1983) ali celo v stopnje (Oerter, 1991) in ustreza dialektičnemu pogledu na svet.

RELATIVISTIČNO MIŠLJENJE

1. Od dualizma k polnemu relativizmu.

W. Perry opredeljuje adolescentovo mišljenje (formalno logično) kot dualistično. Posameznik na tej stopnji sicer sprejema obstoj različnih glediščnih točk, vendar je prepričan, da za vsak problem obstajajo pravilni odgovori. Verjame, da je znanje dano, da so resnice končne in absolutne. Mladostnik svet razlaga pretežno bipolarno, medtem ko se odrasli zaveda različnosti mnenj, možnih razlag in multiplih perspektiv. Prepričan je, da objektivna realnost sicer obstaja, vendar je nikakor ne moremo spoznati, razen znotraj zelo ozkega razpona nekaterih očitnih dejstev. V zgodnji odraslosti naj bi prišlo do zavračanja dualističnih pojmovanj s spoznanjem, da avtoritete nimajo in ne morejo imeti pravih odgovorov na vsa vprašanja. Posameznik raziskuje področje mnenj in ugotovi, da je neko mnenje (rešitev ali odgovor) ravno tako dobro kot katerikoli drugo. To fazo v razvoju relativizma Perry imenuje multipla mišljenje. Vendar pa ta tip mišljenja posamezniku ne zadošča pri reševanju problemov in pri boljšem razumevanju sveta. Različna mnenja mu predstavljajo le izzive za tehtanje različnih alternativ. Uporabljati začne bolj analitične in evaluativne strategije. Spozna, da je resnica odvisna od moralnih in religioznih prepričanij ter od človekove intelektualne naravnosti, da obstajajo različni referenčni okviri, od katerih so nekateri v danem kontekstu veljavnejši in boljši od drugih. To fazo Perry imenuje relativno subordinirano mišljenje ali kontekstualni relativizem. V multiplosti rešitev za posameznika vendarle obstajajo nekatere, ki so boljše od drugih. Katere so le-te, pa ugotovi šele na

naslednjem nivoju, v fazi polnega ali opredeljenega relativizma, ko razume, da je resnica relativna, da je pomen nekega dogodka ali rešitve dinamično povezan s kontekstom, v katerem se pojavlja. Omejen je z okvirom, ki ga oseba uporablja za razumevanje dogodka. Opredeljenost posameznikovih izbir postane dinamična, pojavljajo se nujnosti izbiranja in ponovnega izbiranja, saj se kontekst nenehno spreminja, znotraj konteksta pa se spreminja tudi sam posameznik.

2. Od znotrajsistemskega realizma k pragmatizmu.

G. Labouvie-Viefova (1982) v svoji eklektični teoriji razvoja sklepanja pri odraslih govori o treh nivojih. Prvi nivo predstavlja znotrajsistemski realizem, ki naj bi bil vzporednica Piagetovim formalno logičnim operacijam. Za ta nivo je značilna polarizacija med formalno koherentnostjo in samoreferenco. Realnost je urejena v enojnem, hierarhičnem sistemu abstraktnih, pretežno idealiziranih resnic. V odraslosti pa planiranje in hipotetiziranje postaneta bolj sistematična in realistična kot v adolescenci. Nekateri odrasli bolje razvijajo svoje hipoteze in deducirajo ustrezne rešitve, medtem ko drugi sploh ne mislijo na formalno operativni način in ga verjetno nikoli niso razvili.

Naslednji nivo, intersistemski kontekstualni relativizem, vsebuje spoznanje, da resnice izvirajo iz sistemov, znotraj katerih so hierarhizirane. Isti vidik realnosti lahko predstavlja več formalnih sistemov, izgrajujejo se lahko nadredni sistemi, ki podredne integrirajo v koherentnejšo celoto. Vendar pa je posameznik na tem nivoju še nesposoben koregulirati različne formalne sisteme s pragmatičnimi omejitvami realnosti. Ravno te omejitve spodbujajo rast samo-refleksije v smislu sposobnosti reflektiranja lastnih multiplih formalnih sistemov za organizacijo realnosti. To prispeva k variabilnosti v odraslih oblikah mišljenja, ki je prilagojeno pragmatičnim, kontekstualno vezanim akcijam posameznikov.

Tretji nivo tako predstavlja pragmatično mišljenje, ki integrira logične analize problema s pragmatičnimi omejitvami. Šele taka integracija odraža kognitivno zrelost. Labouvie-Viefova pravi, da šele opredeljenost za neke življenjske cilje, specializacija, kanaliziranje energije v iskanje lastnega mesta v svetu, v kompleksnem družbenem in v sistemu dela omogočijo posamezniku, da nadomesti adolescentovo idealizirano logiko in lebdeči optimizem s pragmatično adaptacijo realnosti. Po njenem mnenju se kognitivne sposobnosti pri odraslih kažejo v prilagajanju na pragmatične vidike vsakdanjega življenja, ne pa v reševanju igrice in ugank, kakršne vsebujejo inteligentnostni testi. Čeprav sama eksplicitno tega ne omenja, je jasno, da govori o razvoju pragmatične ali sintetizirane inteligentnosti (Dixon, Baltes, 1986; Dittmann-Kohli, Baltes, 1990), ki v temelju sicer predstavlja kristalizirano inteligentnost (Cattell, 1971), a hkrati zajema širše vidike človekovega kognitivnega funkcioniranja, kot so aplikacija akumuliranega znanja in spretnosti v vsakdanje življenjske situacije, specialno izvedenstvo v nedoločenih, slabo opredeljenih kontekstih, selektivna optimizacija s kompenzacijo in modrost v najširšem smislu. Po Labouvie-Viefovi pragmatično mišljenje integrira racionalne in abstraktne elemente problemske situacije s konkretnimi elementi, ki temeljijo na osebnih izkušnjah. Sloni tako na subjektivnih izkušnjah in intuiciji kot na čisti logiki, značilni za formalno logične operacije. Personaliziranje sklepanja in uporaba subjektivnih izkušenj pri reševanju problemov omogoča bolj učinkovito spoprijemanje z nedoločenimi situacijami, s katerimi se posameznik pogosto srečuje v vsakdanjem življenju.

Labouvie-Viefova (1989) je v svojih raziskavah o mišljenju odraslih uporabljala različne zgodbe, vezane na vsakdanje življenje ljudi. Poskusne osebe so bili

posamezniki v razvojnem obdobju od adolescence do vključno srednjih let. Ob zgodbah so morali npr. podati rešitev in jo utemeljiti, ali pa le interpretirati problemsko zgodbo. Avtorica je ugotovila, da se adolescenti problemu v zgodbah večinoma približajo le logično. Njihovi odgovori so sicer pravilni z vidika zakonov propozicionalne logike, vendar manj verjetni z vidika realnega obnašanja ljudi v vsakdanjem življenju. Mladi odrasli, še bolj pa odrasli v srednjih letih, v svojih rešitvah upoštevajo tudi človeško dimenzijo problema in navajajo številne razloge, zaradi katerih problem ni rešljiv enoznačno v skladu z zakoni propozicionalne logike. Interpretacije istega problema so med odraslimi zelo različne, prav tako tudi rešitve teh problemov. Med adolescenti pa so interpretacije in rešitve precej enotne, enoznačne in polarne. Interpretacije odraslih so močno odvisne od njihovih individualnih življenjskih izkušenj, ki so integrirane v njihov tok mišljenja pri reševanju problemov. Kaže, da so odrasli bolj sposobni razumeti probleme, ki imajo opraviti z nedoločenostjo, in logične sklepe integrirati z emocionalnimi, moralnimi ipd. vidiki življenja, kot pa mladostniki. Tako starejši adolescenti kot mladi odrasli in tisti v srednjih letih so v neki raziskavi Labouvie-Viefove enako dobro priklicali različne basni, vendar pa so se njihovi povzetki enako dobro obnovljenega gradiva precej razlikovali. Pri adolescentih in delno pri mlajših odraslih je bilo v povzetkih več direktnih sklepanj z originalnega teksta, starejši pa so povzetkom dajali več socialnih in moralnih pomenov, ki jih v originalnem tekstu eksplicitno ni bilo. Ti pomeni so bili zopet precej raznoliki in povezani z osebnimi izkušnjami preizkušancev ter z njihovim individualnim znanjem. Šele odrasle osebe so bile sposobne integrirati tekst s psihološkim in metaforičnim pomenom zgodbe in ga individualno obarvati.

3. Od absolutnega mišljenja k sintetiziranju kontradikcij v dialektično celoto.

D. Kramerjeva (1986) govori o treh razvojnih fazah, ki v normalnem razvoju navadno sledijo adolescenčnemu obdobju absolutnega mišljenja. Njeno temeljno pojmovanje kognitivnega razvoja je podobno Kellyjevemu (Kelly, 1955), saj pravi, da ljudje v toku svojega življenja razvijajo vedno bolj integrirane kognitivne strukture, ki jim služijo za organizacijo socialnega sveta. Človeka pojmuje kot oblikovalca teorij, vendar pa se njegove teorije v času transformirajo zaradi novih socialnih izkušenj. Če se namreč obstoječe osebne teorije izkažejo kot neustrezne pri srečevanju s specifičnim problemom, bo zdrav posameznik skušal oblikovati bolj ustrezno teorijo, ki mu bo omogočila smiselnejšo razlago in adekvatnejšo rešitev problemske situacije. Vsaka nadaljnja posameznikova teorija naj bi bila "sposobna" rešiti širši okvir problemov (pri čemer se avtorica sklicuje pretežno na reševanje medosebnih problemov), zato lahko govorimo o razvoju na višjo raven (oblikovanje naprednejše teorije). Do takega razvoja pa vodi dialektična povezanost med posameznikovim kognitivnim nivojem (obstoječe teorije) ter problemi in ovirami, s katerimi se srečuje v svojem okolju. Končni rezultat tega procesa je razvoj na nivoje večje prostorsko-časovne koherentnosti ali stabilnosti v posameznikovi kognitivni strukturi. Vendar pa ljudje pogosto ne delujejo in ne razmišljajo na konsistenten način. Kognitivno razvitejši posamezniki kažejo le boljše sposobnosti fleksibilnega funkcioniranja na različnih razvojnih nivojih.

Adolescentovo mišljenje Kramerjeva in sodelavci (Melchior, Levine, 1987; Woodruff, 1986) označujejo kot absolutno mišljenje, za katerega so značilni formizem, mehanizem, uvajanje nespremenljivega, stabilnega pogleda na svet. Za to stopnjo v razvoju mišljenja je značilno pojmovanje, da zunanjo stvarnost lahko popolnoma razumemo, če jo enostavno reduciramo na njene temeljne dele. Tako zunanja realnost

kot intrapsihična dogajanja in medosebni odnosi imajo svoj temeljni plan ali odtis, torej neko objektivno univerzalno realnost, ki je ločena od njihove zunanje manifestacije. Medosebni konflikt posameznik pojmuje kot rezultat nezdržljivih osebnostnih tipov (predpostavka tega mišljenja je tudi, da obstajajo med ljudmi, stvarmi in pojavi očitni tipi ali kategorije, v katere lahko uvrščamo posamezne elemente). Znotraj konflikta obstajata le dve opciji: pravilno in napačno, dobro ali slabo. Le ena izmed dveh alternativ je prava.

Prva faza v razvoju mišljenja pri odraslih osebah je po Kramerjevi zavedanje relativnosti ali spoznanje, da neka osebna perspektiva konstituira le eno izmed mnogih potencialno veljavnih gledišnih točk realnosti. Sledita pa ji faza sprejemanja kontradikcij in povzemanje kontradikcij v dialektično celoto, o katerih bomo spregovorili pod poglavjem o dialektičnem mišljenju. Relativistično sklepanje, kot ga opredeljuje Kramerjeva (1987), temelji na zavesti, da prava pot izgradnje realnosti ne obstaja, ker na realnost, kot jo posameznik izgraja, vpliva mentalno "orodje", ki je odvisno od njegovega socio-kulturnega in zgodovinskega konteksta, specifičnih okoliščin in njegovega sistema prepričanj. Celotna človekova vednost je subjektivna, zato posameznik kontradikcijo pojmuje kot naravno in permanentno značilnost realnosti, saj lahko različni konteksti producirajo nezdržljive, a enako veljavne koncepcije realnosti. Naravna in permanentna poteza realnosti je tudi kontinuirano spreminjanje realnosti. Ko se realnost spreminja, se hkrati spreminja tudi posameznikovo pojmovanje realnosti. Vendar pa nujnih povezav med različnimi konteksti ali med preteklostjo, sedanostjo in prihodnostjo ni. Kakršnekoli predikcije so nemogoče, saj so ljudje enkratni, spreminjajoči, nepredvidljivi in polni kontradikcij. Medosebni konflikt posameznik na relativistični stopnji pojmuje kot posledico obstoja konfliktnih gledišnih točk, od katerih nobena ni pravilna, niti nobena ni napačna.

Podobno kot mnogi drugi raziskovalci postformalnega mišljenja, je tudi Kramerjeva s sodelavci (Kramer, Melchior, Levine, 1987; Kramer, Woodruff, 1986) v svojih empiričnih študijah uporabljala različne zgodbe, ki so vsebovale dileme z vsakdanjega življenja, longitudinalno pa je razvoj mišljenja spremljala s pomočjo analiz adolescentovih dnevnikov. V svojih empiričnih raziskavah ugotavlja, da vsebina dileme precej dosledno vpliva na način mišljenja različnih starostnih skupin odraslih ljudi. Na določene vsebine neka starostna skupina dosledno najboljše odgovarja, na druge najslabše. Najnižji nivo mišljenja kažejo njihovi odgovori na tiste dileme, katerih vsebina jih najbolj emocionalno angažira. Sklepanje o emocionalno pomembnih življenjskih dogodkih namreč pogosto evocira obrambne odgovore. Pri mladih odraslih so npr. to dileme, ki vsebujejo konflikt intimnega razmerja: opredeljenost za partnerja nasproti neodvisnosti. Preizkušanci pa na najvišjem nivoju odgovarjajo na tistih dilemah, s katerih vsebino imajo največ preteklih osebnih izkušenj (Oerter, 1991). Tudi te pa so po Kramerjevi starostno normativne, vendar ji tega v njenih dosedanjih študijah še ni uspelo dokazati. Dokaze pa navajajo teorije normativnega toka življenjskih dogodkov (npr. Neugarten, 1987).

Prek metode analize dnevnikov Kramerjeva potrjuje razvojni trend od absolutnega k dialektičnemu mišljenju, vendar pa ta razvoj ne poteka "gladko" in linearno, temveč se pojavljajo tudi regresni na zgodnejše nivoje razumevanja, navkljub trendu proti višjim nivojem. Pogosto se pojavlja tudi več nivojev mišljenja istočasno, ko posameznik razmišlja o istem problemu. Po mnenju Kramerjeve ta pojav služi vzdrževanju kontinuiranosti, ki je potrebna pri vzpostavljanju konstruktivnih prehodov na polno razviti višji način mišljenja. Dolgoročno lahko nižji nivoji mišljenja, ki jih opažamo v za posameznika emocionalno pomembnih situacijah, spodbudijo razvoj mišljenja na višji nivo. Te situacije evocirajo hkratno javljanje različnih nivojev raz-

mišljanja. Le-te posameznik skuša urediti in uskladiti kontradiktorne razlage, ki sledijo razmišljanjem na več nivojih hkrati. Ravno ti poskusi usklajanja kontradikcij silijo h kontinuirani transformaciji kognitivnih struktur. "Mišljenje se razvija kot funkcija posameznikovega spopadanja z življenjskimi problemi, ki so zanj emocionalno obremenjujoči" (Kramer, 1987). Vendar pa v vseh primerih temu ni tako, saj lahko nižji miselni procesi, ki se sprožijo v emocionalno obremenjujočih situacijah, služijo obrambi. Abstrakcije in idealizacije sveta ter redukcionizem (absolutno mišljenje) velikokrat predstavljajo tudi intelektualni tip obrambe pred nerazrešenimi emocionalnimi konflikti.

Skrbno metodološko zastavljena študija v ZDA (Kramer, Woodruff, 1986) je nakazala možnost razvoja relativističnega mišljenja vzporedno z razvojem formalno logičnega. Torej možnost, da relativistično mišljenje ni strukturalno naprednejša stopnja od formalno logične, kar pa se v isti raziskavi ni izkazalo tudi za dve obliki dialektičnega mišljenja. Rezultati študije so namreč pokazali, da je zavest o relativnosti nujen, a ne zadosten pogoj za formalno logično funkcioniranje na testnih nalogah. Hipoteza je predpostavljala ravno nasprotno: formalno logične operacije so nujen, a ne zadosten pogoj za pojav relativističnega mišljenja. Vendar sta avtorici pri interpretaciji korektno previdni in nakazujeta dve možnosti, ki pa bi ju bilo seveda treba preveriti v več različnih študijah. Prva možnost, ki jo omenjata, je ta, da zavest o relativnosti predhodi formalno logičnim operacijam. Druga pa, da se relativizem razvija vzporedno s formalno logičnimi operacijami. Hkrati menita, da spričo dobjenih rezultatov ne moremo zavrniti postavljene hipoteze, vendar za to eksplicitno ne navajata konkretnih razlogov. Treba pa bi bilo omeniti vsaj nekatere. Polovica nalog, ki sta jih avtorici uporabili za ugotavljanje nivoja formalno logičnega mišljenja (npr. naloga Rastlina, Kuhn, Brannock, 1977 in naloga Polž, Piaget, Inhelder, 1958), z motivacijskega vidika ne ustreza razvojnemu obdobju odraslosti (kronološka starost treh skupin poskusnih oseb je bila 20, 46 in 68 let). Naloge tega tipa, kot tudi naloge v klasičnih inteligentnostnih testih se namreč zdijo odraslim osebam otročje in "neumne", zato nanje niso motivirane odgovarjati po svojih najboljših močeh. Drugi razlog je lahko v tem, da že povezave med rezultati različnih nalog, ki jih uporabljamo za merjenje formalno logičnega mišljenja, niso posebej visoke. To pa nakazuje možnost, da posamezniki na formalno logični način rešujejo le nekatere tipe nalog in to tiste, katerih vsebina je bolj vezana na njihove izkušnje. Zato bi bilo v nadaljnjih raziskavah treba kontrolirati tudi to variabla. Tretjič velja tudi omeniti, da je bil vzorec preizkušancev premajhen (po 20 oseb v vsaki starostni skupini), da bi rezultati dovoljevali splošne sklepe, čeprav so bile osebe izenačene po spolu, izobrazbi, naloge za ugotavljanje postformalnih nivojev mišljenja so bile vzete iz življenjskih situacij, ocenjevanje slepo, z dvema neodvisnima ocenjevalcema, katerih skladnost ocen se je gibala med 87 in 90%, v statistično analizo pa je bila vzeta njuna konsenzualna ocena. Ravno naloge, ki so vsebovale realne življenjske situacije, bi lahko izkrivljale oceno nivoja mišljenja, kajti vsebina življenjskih dilem je "starostno občutljiva". Pri odgovarjanju na določene vsebine določena starostna skupina dosega višje nivoje mišljenja kot ostale, na drugih vsebinah pa nižje. V pričujoči študiji pa so vse tri starostne skupine odgovarjale na vsebinsko isti dve dilemi (dilema Družina- zaposlitev in dilema Talca, Kramer, 1986), ki z vidika starostne relevantnosti nista bili preverjeni.

Med tremi odraslimi starostnimi skupinami glede formalno logičnega mišljenja ni bilo pomembnih razlik, najstarejši vzorec (68 let) je izražal najvišje frekvence relativističnega in dialektičnega mišljenja in najnižje frekvence absolutnega mišljenja (kategorija formizem/mehanizem). Med mladimi odraslimi (20 let) in tistimi v srednjih letih (46 let) razlike niso dosegle nivoja statistične pomembnosti, vendar je bil

očiten isti razvojni trend: porast relativističnega in dialektičnega mišljenja s starostjo poskusnih oseb. Dobljena dejstva zopet nakazujejo vsaj dve možnosti: od zgodnje do srednje odraslosti ni pomembnejših premikov v relativistični in dialektični misli, in druga: vsebina dilem ni občutljiva za srednja leta. Ne glede na to je bila najbolj pogosto zastopana oblika mišljenja v vseh treh skupinah odraslih relativistična, najmanj pogosto pa absolutna. Podobne rezultate smo dobili na vsebinsko podobni dilemi (Kariera, Oerter, Zupančič, 1991) tudi v Sloveniji (Zupančič, Svetina, 1993), na Hrvaškem (Zupančič, Metzging, 1993) ter v ZDA in na Javi (Oerter, 1991).

4. Od formalno logičnega do objektivno dialektičnega mišljenja.

Nemški psiholog R. Oerter, ki je prvotno raziskoval le razvoj pojma o človeku, je v odgovorih poskusnih oseb na realne življenjske dileme odraslega človeka identificiral tudi različne stopnje mišljenja, od preoperacionalnega do objektivno dialektičnega (1987-1991). Posebej je opisal relativistično ali preddialektično mišljenje, ki sledi formalno logičnemu, ter subjektivno in objektivno dialektično mišljenje. Vse tri stopnje najdemo pri posameznikih že v zgodnji odraslosti, vendar pa so le-ti najpogosteje na relativistični (po Oerterju stopnja IIIa) in na subjektivno dialektični stopnji (stopnja IIIb). Pri približno do 10% mladih odraslih med 19. in 24. letom najdemo tudi objektivno dialektično mišljenje (stopnja 4). Procenti posamezne stopnje, do katere so posamezniki v svojem razvoju prišli, pa nekoliko varirajo v odvisnosti od vsebine dileme in od tipa kulture, v kateri živijo. Praviloma posamezniki te starosti dosežejo v razvoju mišljenja vsaj stopnjo IIIa. Nižje stopnje se pojavljajo le izjemoma, verjetno vsled slabe motivacije poskusnih oseb za sodelovanje.

Ker v raziskavah R. Oerterja sodelujemo tudi pri nas (Zupančič, Horvat, Toličič, 1990-1993), bomo nekoliko podrobneje opisali postopek, ki ga uporabljamo za določanje stopnje posameznikovega mišljenja in na tem mestu tudi stopnjo relativizma. V predraziskavah je bilo uporabljenih pet različnih dilem iz vsakdanjega življenja odraslih ljudi, katerim je sledil nestrukturirani intervju s preizkušanci (Oerter, 1987). Na podlagi rezultatov sta bili izbrani dve dilemi, ki sta se v različnih socio-kulturnih okoljih izkazali kot najbolj primerni. Izdelana so bila izčrpana navodila za vodenje polstrukturiranega intervjuja, okvirne izhodiščne točke za vrednotenje (Oerter, 1990) in kasneje tudi priročnik za vrednotenje s konkretnimi primeri, vezanimi na socio-kulturno okolje (Zupančič, Gast-Gampe, 1993). Vsaka dilema je oblikovana znotraj ene kulture v dveh verzijah. Razlikujeta se le po spolu protagonistov, vsebina pa ostaja identična. V raziskavah uporabljamo verzijo, ki odgovarja spolu preizkušanca. Med kulturami se vsebina zgodb le nekoliko razlikuje, vendar njeno temeljno protislovje ostaja enako. Jedro obeh dilem namreč vsebuje protislovje, ki se pojavlja v vsakdanjih življenjskih situacijah. To protislovje je objektivno v tem smislu, da obstaja neodvisno od konkretnega posameznika, ne pa tudi od posameznikov nasploh, ter da je utemeljeno v družbeno kulturni strukturi, v kateri ljudje živijo. Zaradi tega tudi narava protislovja ni subjektivno rešljiva. V okviru polstrukturiranega intervjuja preizkušanci o problemu v zgodbi glasno razmišljajo. Intervju lahko izvajajo le dobro trenirani spraševalci. Kljub vsem problemom, ki so povezani z verbalno performanco preizkušancev, se je ta postopek izkazal kot primeren, ker zajema posameznikovo spontano izjavljanje. Poleg tega je s pomočjo vprašanj in argumentiranja med preizkušancem in spraševalcem možno zajeti odgovore v kategorije, ki jih sicer preizkušanci sami ne bi spontano razkrili. Najširše kategorije, na katere se vežejo vprašanja polstrukturiranega intervjuja, so: opažanje protislovja (možnost obstoja različnih perspektiv, podlaga, vzroki in argumenti za obstoj nezdržljivih pozicij), reš-

ljivost problema (združljivost glediščnih točk, tip rešitve) ter razumevanje in interpretacija objektivne vsebine protislovja (način utemeljevanja, nadomeščanje enostranskih predlogov rešitve).

Na stopnji relativističnega mišljenja protislovje v zgodbi (dilemi) ni prepoznano. Posameznik problem vidi kot pomensko enosmeren in rešljiv. Možnih je sicer več rešitev, vendar je vsaka enako dobra. Na dilemi kariere (dva nezdržljiva življenjska sloga) bo npr. posameznik argumentiral, da ima vsakdo različno osebnost in tej primerno izoblikovan življenjski slog, v okviru katerega se spoprijema s svojimi problemi. Znotraj tega referenčnega okvira za vsakogar obstaja neka prava odločitev, ki dokončno reši njegov problem. Preizkušanec lahko poda celo vrsto med seboj izključujočih se pogledov na problem in rešitev, vendar le-teh ni sposoben integrirati v celoto. Lahko tudi selektivno usmerja pozornost na nek izoliran vidik problema in se pri tem ne ozira na posledice, ki jih bo rešitev imela v prihodnosti. Problem transformira le s pomočjo linearne logike in tako negira bistvene elemente dileme (npr. v dilemi družina-kariera vidi poklic v njegovi instrumentalni vlogi). Rešitev lahko argumentira s protagonistovimi preteklimi odločitvami (npr. ustvaril si je družino, zato ima tudi obveznosti). V konkretni dilemi obstajata dve enakovredni rešitvi (v dilemi sta zajeta le dva življenjska sloga), in sicer zaradi tega, ker obstajata dve različni osebnosti, od katerih se mora vsaka na svoj način vključiti v situacijo in rešiti problem na način, ki je zanj pravi. Objektivna plat problema tu ostaja neprepoznana. Primer: "Vsak ima po svoje prav. Kaj bosta storila, je odvisno od njiju samih. Zaradi tega se res ni treba pripraviti. Prvi dela tako, kot misli, da je zanj najbolj prav, in drugi tako, kot misli, da njemu najbolj ustreza. In če prvi misli, da mora uspeti kot bančni uslužbenec, mu zaradi tega ne smemo ničesar očitati. Človek mora vendar sam vedeti, kaj s seboj nosi posamezen poklic, ko se odloči zanj." Posameznik tu obravnava problem na izključno individualni ravni.

Prehod z relativistične na subjektivno dialektično stopnjo razmišljanja se kaže v ugotavljanju pozitivnih in negativnih vidikov obeh strani. Tehtanje obeh polov pa vodi do preferiranja ene alternative. Posameznik vidi problem v tem, da mora nekako obe strani združiti v eni rešitvi, česar pa se loti s tehtanjem in kvantitativnimi modifikacijami. Vendar pa obeh strani dileme tu še ne uspe integrirati. Rezultati novejših raziskav v Sloveniji in na Hrvaškem na numerusu 59 preizkušancev kažejo, da je na stopnji relativističnega mišljenja v obeh kulturnih okoljih približno 32% mladih odraslih, na prehodu pa okoli 20% (Zupančič, Metzinger, 1993). V drugi raziskavi iz leta 1993 na vzorcu 82 preizkušancev v Sloveniji pa je bilo na tej stopnji 29.9% preizkušancev in na prehodu 23.4% (Zupančič, Svetina, 1993). Referenčni rezultati v drugih kulturah kažejo za relativistično mišljenje podobno sliko v Indoneziji. V ZDA je bilo na tej stopnji manj preizkušancev, na prehodu pa več. Tudi v Nemčiji je proporcija zastopanosti relativistične stopnje nekoliko nižji, vendar nekoliko višji proporcija mladih Nemcev doseže dialektični stopnji mišljenja v primerjavi s posamezniki, živečimi v drugih kulturah (Oerter, 1991).

DIALEKTIČNO MIŠLJENJE

1. Od sprejemanja kontradikcij k dialektični sintezi.

Kramerjeva v okviru zadnje stopnje v razvoju mišljenja govori o dveh nivojih: o nivoju zavedanja in sprejemanja kontradikcij ter o nivoju dialektične sinteze. Oba nivoja kot tudi stopnja relativističnega mišljenja predstavljajo sintetični pogled na

realnost. Porast obeh nivojev dialektičnega mišljenja avtorica ugotavlja med posamezniki, ki po svoji kronološki starosti sodijo v obdobje srednje in zlasti zgodnje pozne odraslosti (približno okoli 65. leta). Pri tem pa o dialektičnem mišljenju govori kot o strukturalno naprednejši stopnji od formalno logičnega mišljenja, saj slednje v vseh preučenihi primerih predstavlja nujen, a ne zadosten pogoj za javljanje dialektičnega mišljenja (Kramer, Woodruff, 1986). Dialektično sklepanje vsaj v njenih teoretskih pogledih predstavlja integracijo absolutnih in relativističnih principov mišljenja s sposobnostjo za redefiniranje in sintetiziranje odnosov med konfliktom in njegovo rešitvijo. Celovitost rešitve določenega problema daje funkcionalni pomen svojim delom, ne pa obratno. Nova rešitev služi kot temelj novi osebni paradigmi, ki rezultira v novi sintezi. Ta krog se neskončno ponavlja v smeri naraščajoče integracije. Pri tem sprememba dela nekega sistema zahteva reorganizacijo vseh drugih delov. V posameznikovem razumevanju socialnega sveta se dialektično mišljenje kaže v dinamičnem pojmovanju ljudi (njihovih osebnostnih značilnosti, spoznavanja in vedenja, vlog, ki jih v svojem življenju prevzemajo) in njihovih medosebnih odnosov. Nobena poteza, značilnost ali odnos ne morejo obstajati avtonomno. Posameznik je opredeljen kot funkcija socialnega sistema. Med njima obstajajo konflikti, ki služijo kot gibalno nadaljnega razvoja sistema in posameznika samega. Konflikt ni le pojav v medosebnih odnosih (nivo sprejemanja kontradikcij), temveč tudi nujni pogoj kontinuiranega razvoja. Na nivoju sprejemanja kontradikcij posameznik uvidi različne konflikte in protislovja. Na naslednjem nivoju pa jih je sposoben integrirati v organsko celoto in uvideti možne začasne rešitve, ki pa bodo sčasoma zahtevale ponovne modifikacije.

Kramerjeva v svojih empiričnih raziskavah ugotavlja, da je čistih dialektičnih mislecev malo, da pa frekventnost dialektičnih rešitev med ljudmi s kronološko starostjo v obdobju odraslosti narašča. Pravi, da je dialektična misel ob koncu srednjega obdobja odraslosti in v zgodnji pozni odraslosti dovolj konsistentna v primerjavi z mislijo mladostnikov in mladih odraslih, da lahko to obdobje označujemo kot dialektično stopnjo v razvoju mišljenja. Pri teh sklepih se opira na frekventnost pojavljanja dialektičnih značilnosti v odgovorih preizkušancev (kolikokrat se dialektični odgovori pojavljajo tekom intervjuja) in na moč dialektične stopnje mišljenja (v kolikšni meri so v odgovorih preizkušancev zastopane posamezne značilnosti dialektičnega mišljenja). V študijah Oerterja in Zupančičeve pa le ugotavljamo, katera je najvišja možna stopnja, ki jo je preizkušanec že sposoben uporabiti v svojem razmišljanju, ne glede na to, koliko se tekom intervjuja pojavlja. Zato v tovrstnih raziskavah zasledimo višje procente mladih odraslih, ki so že na stopnji dialektičnega, zlasti subjektivno dialektičnega nivoja mišljenja, kot v študijah, ki upoštevajo tudi frekventnost in moč dialektičnega nivoja mišljenja. Menimo, da bi bilo v nadaljnjih študijah potrebno integrirati oba metodološka pristopa. V obeh tipih študij nismo zasledili pomembnih razlik med spoloma. Rezultati študij, ki so skušale ugotoviti razlike v stopnjah postformalnega mišljenja v odvisnosti od izobrazbenega položaja ljudi, pa so precej nedosledni. Nekatere študije favorizirajo ljudi z višjo izobrazbo in ljudi, ki živijo v visoko urbaniziranem okolju, druge pa niso odkrile pomembnih razlik. Menimo, da bi bilo treba v nadaljnjih raziskavah nadzorovati več demografskih in psiho-socialnih spremenljivk, saj so skupine ljudi z nižjo izobrazbo veliko bolj heterogene glede splošne inteligentnosti, različnih drugih mentalnih sposobnosti, znanja, informiranosti in intelektualnih aspiracij.

2. Od subjektivnega do objektivnega dialektičnega mišljenja.

R. Oerter s sodelavci v svojih raziskavah (1986-1993) ugotavlja, da se posameznik v svojem razvoju vedno bolj dojema kot nekdo, ki deluje v nasprotujočih si situacijah, v katerih mora reševati konkretne probleme. Sprva se teh protislovnih situacij ne zaveda ali se zaveda le nezdržljivih dejstev, ki po njegovem mnenju izvirajo iz razlik med ljudmi in iz razlik v medosebnih odnosih. Protislovja, ki posameznika najbolj zadevajo in obremenjujejo, najprej sprožijo konflikt na zavedni ravni. Najbolj aktualen kognitivni konflikt postane "stanje zavesti" (o tem piše že Piaget, 1974). Mentalni spopad s tem konfliktom v nekaterih primerih lahko privede do začasno zadovoljive rešitve že z uporabo formalno logičnih operacij. Če posamezniku posredujemo dovolj določene informacije o problemu, ga lahko reši na formalno logičnem nivoju. V nedoločeni situaciji pa je tako mišljenje seveda manj učinkovito. Z intenzivnejšim doživljanjem in odkrivanjem samega sebe ter z zavednim oblikovanjem lastne istovetnosti posameznik začneja pojmovati dialektične probleme kot prvenstveno subjektivne probleme, ki izvirajo iz notranjih kontradikcij ali iz kontradikcij med posamezniki. S temi protislovji se mora ukvarjati in jih razreševati posameznik sam, vendar nikoli ne more priti do dokončne rešitve, ker se ob reševanju problemov hkrati spreminja tako on sam kot tudi njegov ožji socialni kontekst. Vsaka rešitev zato vodi do novih problemov. Razumevanje protislovij se tekom nadaljnega razvoja začne vezati na odnos človek-širše okolje. Posameznik uvidi, da izhajajo protislovja iz družbenih razmerij, na katera ne more vplivati s svojo voljo. Zato rešitve najde v spremembah na sistemski ravni.

Na subjektivno dialektični stopnji posameznik interpretira problem kot subjektivno protislovje. Problem ni več enoznačno rešljiv, predlagana rešitev se zdi prehodna in začasna. Protislovje je pogosto reducirano na samo subjektivno jedro problema. Posameznik sicer lahko prepozna objektivne sprožilce problema (npr. zaprtje firme v dilemi družina-kariera), vendar jim ne priznava odločilne vloge pri reševanju dileme. Ugotavlja tudi, da je protislovje načelno nerazrešljivo, da bodo potrebne nadaljnje predelave problemov. Ob navajanju vsake začasne rešitve posameznik navaja nadaljnje posledice odločitve in nadaljna protislovja, ki se utegnejo pojaviti. Istočasno lahko navaja več rešitev, vendar se ob vsaki ozira na njene pozitivne in negativne vidike. Pri tem preudarja in tehta dolgoročneje posledice rešitev in ne usmerja pozornosti le na eno stran problema kot na prejšnji stopnji. V primerjavi z relativistično stopnjo tudi v predhodnih odločitvah prepozna težave, ne pa rešitev problema. Zaveda se, da problem ni rešen niti v primeru, če rešitev upošteva obe strani. Na dilemi kariere vidi spraševanec, ki razmišlja subjektivno dialektično, problem v tem, da imata oba življenjska sloga negativne stranske produkte in da se ne moreta združiti v isti osebi. Zato najpogosteje predlaga oblikovanje novega življenjskega sloga, ki bi vključeval čim več pozitivnih vidikov obeh slogov, vendar naj bi predstavljal integrirano in ne sumarno obliko obeh slogov. Tu posameznik v bistvu deluje na dveh hierarhičnih, a še vedno individualnih ravneh. Na prehodu s subjektivno na objektivno dialektično stopnjo mišljenja pa mu dilema pomeni to, da je človek (njegova osebnost in njegovo delovanje) del nezdržljivih socialnih sistemov (npr. sistem družina, sistem delovna organizacija) in problem rešuje na individualno-sistemski ravni. Začasno rešitev pri tem predstavlja npr. časovna porazdelitev različnih slogov v življenju istega posameznika. Zaveda se, da se slogi spreminjajo zato, ker nanje delujejo intrapsihični in sistemski dejavniki.

Rezultati že omenjene študije v Sloveniji in na Hrvaškem so pokazali, da je na subjektivno dialektični način sposobnih razmišljati 39% mladih odraslih v Sloveniji in

36.2% mladih na Hrvaškem ter na prehodu s subjektivno na objektivno dialektično stopnjo 1.7% in 3.4% mladih (Zupančič, Metzinger, 1993). V kasnejši raziskavi je bilo subjektivno dialektičnega mišljenja sposobnih 36.4% Slovencev iste kronološke starosti, 2.6% mladih pa je presojalo že pol stopnje višje (Zupančič, Svetina, 1993). V ZDA in v Indoneziji se rezultat za subjektivno dialektično mišljenje giblje okoli 30%, v Nemčiji pa je bil delež višji - 44.8% (Oerter, 1991).

Na objektivno dialektični stopnji v razvoju mišljenja posameznik problem interpretira kot objektivno protislovje, pojmuje ga na "nadindividualni", socio-zgodovinski, kulturni ali antropološki ravni. Obstaja neodvisno od konkretnega posameznika, ne pa tudi od ljudi nasploh. Posameznik je proti svoji volji odvisen od obstoječih socialnih sistemov in struktur. V odgovorih preizkušancev bomo opazili, da upoštevajo recipročnost med posameznikom in družbenim sistemom. Vedo, da sistem deluje po lastnih notranjih zakonih, ki so neodvisni od delovanja konkretnega posameznika, čeprav je posameznik sam del tega sistema. Izhodiščna točka argumentiranja na tej stopnji so objektivne družbene razmere in protislovja. Podsystem dela ali družine za posameznika ni nekaj avtarktnega, temveč nekaj, kar je soodvisno od nadrednega družbenega sistema. Dilema je produkt nezdružljivih podsistemov. Gola alternacija življenjskih slogov ne more rešiti problema. Rešitev je v oblikovanju novega sistema, ki bi lahko integriral in tako obvladal oba življenjska sloga. Novi sistem pa je seveda kvalitativno drugačen od obeh prej obstoječih sistemov. V to strukturno spremembo sistema se bo posameznik bolje integriral, vendar pa se bo hkrati kvalitativno spreminjal tudi on sam.

Na tej stopnji vidijo preizkušanci rešitev v spremembi podsistema (npr. dela), v preoblikovanju skupnega sistema (npr. temeljni način zaslužka, politika solidarnosti, reorganizacija odnosa med družino in poklicem). Kognitivni konflikt na tej stopnji dobi novo obliko, saj ne gre več le za konflikt v logiki delovanja ali za zavest o protislovnosti delovanja, temveč za to, da posameznik upošteva zapletenost in spremenljivost družbenih sistemov. Posameznik spozna, da problem na subjektivni ravni, torej z dejavnostjo enega subjekta, ni rešljiv. Dolgoročneje rešitve lahko dosežemo le prek spremembe družbene strukture. Razrešitev protislovja na tej stopnji je v strukturni spremembi sistema in spremembi posameznikove osebnosti.

Procent mladih odraslih, ki je o realnih življenjskih dilemah sposoben razmišljati na objektivno dialektičen način, je bistveno nižji kot na ostalih višjih (od 3a do 3b/4) stopnjah mišljenja, vključno s prehodi. V Sloveniji, ZDA in v Indoneziji je to približno 7%, v Nemčiji pa 10% (Zupančič, Metzinger, 1993; Zupančič, Svetina, 1993; Oerter, 1991). Najvišji doseženi nivo mišljenja nekoliko variira glede na vsebino uporabljene dileme v interakciji s socio-kulturnim okoljem. V Sloveniji npr. več objektivno dialektičnega mišljenja zasledimo ob dilemi družina-kariera, v Nemčiji pa je razlika med proporci subjektivno in objektivno dialektičnega mišljenja daleč največja pri dilemi kariera. Možna razlaga teh variacij je v tem, da kultura pogojuje stopnjo zanimanja za nek intelektualni problem. Poleg tega opažamo, da je najvišji nivo mišljenja, ki ga posameznik izraža v svojih odgovorih, odvisen tudi od treniranosti spraševalcev (primerjava rezultatov z leta 1991 in 1993, Zupančič). Za objektivnejše vrednotenje posameznih odgovorov pa bi bilo treba oblikovati priložnosti s konkretnimi primeri, ki bi vsebovali tudi kulturno specifične odgovore.

LITERATURA

- Alexander, C. N., Druker, S. M., Langer, E. J. (1990). Major issues in the exploration of adult growth. V Alexander, C. N., Langer, E. J. (ur.) Higher stages of human development. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Cattell, R. (1971). Abilities: Their structure, growth and action. Boston: Houghton Mifflin.
- Dittmann-Kohli, F., Baltes, P.B. (1990). Toward a neofunctionalist conception of adult intellectual development: Wisdom as a prototypical case of intellectual growth. V C.N. Alexander, E.J. Langer (ur.) Higher stages of human development. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Gilligan, C. (1987). Adolescent development reconsidered. V Irwin, C. E. (ur.) Adolescent social development and health. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kelly, G. A. (1955). The psychology of personal constructs. New York: Norton.
- Kramer, D. (1987). Relativistic and dialectical reasoning: Consistencies and inconsistencies in developmental trends, 8. Tagung Entwicklungspsychologie, Bern: Paedagogisches Institut der Universitaet Freiburg, str. 76-86.
- Kramer, D., Woodruff, D. (1986). Relativistic and dialectical thought in three adult age groups, Human Development, 29, str. 280-290.
- Leadbeater, B. (1986). The resolution of relativism in adult thinking: Subjective, objective or contextual? Human Development, 29, str. 291-300.
- Oerter, R., Hofmann, W. (1987). Dialektisches Denken bei Jugendlichen und Jungen Ehrwachsenen, 8. Tagung Entwicklungspsychologie, Bern: Paedagogisches Institut der Universitaet Freiburg, str. 42-73.
- Oerter, R. (1991). The concept of human nature in three cultures: A developmental approach. Biennial meeting of the society for research in child development, Seattle.
- Papalia, D. E., Olds, S. W. (1992). Human development. New York: McGraw Hill.
- Piaget, J. (1972). Intellectual evolution from adolescence to adulthood. Human development, 15, str. 1-12.
- Santrock, J. W. (1992). Life-span development. Dobuque: Wm. C. Brown Publ.
- Zupančič, M. (1993). Razvoj pojma o človeku, Anthropos, št.1-2, Ljubljana, str. 53-67.
- Zupančič, M., Gast-Gampe, M. (1993). Interview on adulthood: A scoring manual, Muenchen (v tisku).
- Zupančič, M., Metzling, A. (1993). The concept of human nature: A comparative study in Slovenia and Croatia. Psihološki simpozij Alpe-Jadran, Ljubljana.
- Zupančič, M., Svetina, M. (1993). Relations between moral judgement and the concept of human nature: A study on Slovenian young adults, Srečanje psihologov podonavskih dežel, Tatraska Lomnica.